

Vijf eeuwen opvoeding en onderwijs in Nederland

Idee en praktijk sinds de zestiende eeuw

Nelleke Bakker

Jan Noordman

Marjoke Rietveld-van Wingerden

© 2023, Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

NUR 854

ISBN folio 9789023258858

ISBN ebook 9789023259671

3e herziene druk, 2023

Het Nationaal Onderwijsmuseum te Dordrecht verleende medewerking aan deze uitgave door afbeeldingen uit zijn collectie beschikbaar te stellen. De uitgever is het museum daarvoor zeer erkentelijk.

Hoewel iedere poging is ondernomen om de volgens de Auteurswet rechthebbenden van de in dit boek opgenomen illustraties te traceren, is dit niet altijd mogelijk gebleken. In die gevallen verzoekt de uitgever rechthebbende contact met hem op te nemen.

Uitgave: Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen

Redactie, grafische verzorging en ebook: LINE UP boek en media bv, Groningen

Omslagontwerp: Richard Bos

Omslagillustratie: Staatsmusea in Berlijn, Kupferstichkabinet; tekening

Rembrandt, Het lelijke kind

Druk: Drukkerij Van Gorcum, Meppel

Inhoud

Inleiding 1

DEEL I PEDAGOGISCHE STROMINGEN 5

1 Humanisme, Hervorming en Verlichting 6

- 1.1 Renaissance en Humanisme 7
    - Erasmus 9
    - Montaigne 13
    - Vives 15
  - 1.2 Hervorming 16
  - 1.3 Pedagogisch realisme en piëtisme in de zeventiende eeuw 20
    - Empirisme en rationalisme 20
    - Het pedagogisch realisme van Comenius 21
    - Locke 25
    - Fénélon 28
    - Het piëtisme 29
  - 1.4 De Verlichting en de achttiende eeuw 32
    - Rede en natuur 32
    - Verbreiding van de Verlichting 34
    - Rousseau 36
    - De filantropijnen 43
    - Noten 46
-
- 2 Verlichting en Romantiek in de negentiende eeuw 48
    - Pestalozzi 49
    - De Romantiek 54
    - Fröbel 56

Herbart	59
Noten	63

3 Reform en academische wetenschap 64

3.1	Reformpedagogiek	65
	Uitgangspunten	65
	Schooltypen	67
	Montessori	68
	Dewey	73
	Reformpedagogiek in Nederland	76
	Reformpedagogiek: een terugblik	76
3.2	Pedagogiek als academische discipline	77
	Geesteswetenschappelijke pedagogiek	78
	Pedagogiek aan de Nederlandse universiteit	78
	Langeveld	80
	Ten slotte	82
	Noten	83

DEEL II KIND, JEUGD EN GEZIN 85

4 Ouders en kinderen in de Republiek 86

	Inleiding	87
4.1	Kind zijn in de vroegmoderne tijd: een debat	88
4.2	Burgers en Bijbels	94
	De Republiek	94
	Vrije burgers	97
	Calvinisten en anderen	100
	Arm en rijk	103
4.3	Leven en dood	108
	Omvang en samenstelling van het huishouden	109
	Zuigelingen- en kindersterfte	112
	Moederliefde en de min	117
4.4	Huwelijk	121
	Een individuele keuze	122
	Soort bij soort	126
	Gewin en gezin	130
4.5	Bedelen en bedeed worden	137
	Gezinnen in de marge	137
	Armenzorg	138
4.6	Opvoeding in de Republiek	143
	Erasmus	144
	Jacob Cats	147

	Opvoeding tot godzaligheid	148
	Spelende en stervende kinderen	151
	Bedorven kinderen	155
4.7	Opvoeding tijdens de Verlichting	159
	Een verlichte pedagogiek	159
	Een verlicht kindbeeld	162
	Idealisering van het moederschap	167
4.8	Seksualiteit	169
	Verpreutsing	169
	Een seksuele revolutie?	170
	Noten	174
5	Volksoopvoeding in de negentiende eeuw	178
	Inleiding: het burgerlijk beschavingsoffensief	179
5.1	De modernisering van de samenleving	179
	De wording van een eenheidsstaat	179
	Een stagnerende economie	182
	Een economie op stoom	184
5.2	De demografische transitie	189
	Daling van de sterfte	189
	Verbetering van de private hygiëne	190
	Verbetering van de publieke hygiëne	193
	Koepokinenting	195
	Huisvesting	196
	Huwelijksgedrag	197
5.3	Armoede en de sociale kwestie	200
	Het armoedevraagstuk	200
	Verheffing van de armen	202
	De sociale kwestie	207
	Moderne armenzorg	208
5.4	Kinderarbeid	210
	Schoolverzuim door kinderarbeid	210
	Het kwaad ontdekt	214
	Het kwaad bestreden	219
5.5	Opvoeden tussen Verlichting en Romantiek	224
	Deugd en gezondheid	224
	Aan de hand van Fröbel	227
	De leerschool van de deugd	228
	Ferre jongens, propere meisjes	232
	Lering en plezier	233
	Verinnerlijkte deugd	237
	Noten	240

6	Opvoeding en zorg in 'de eeuw van het kind'	243
	Inleiding: professionalisering	244
6.1	Welvaart en gezondheid	246
	Welvaart en hygiëne	246
	De demografische transitie: vervolg	248
	Wooncomfort	252
6.2	De 'morele natie'	254
	De christelijke moraal	254
	Het confessionele zedelijkheidsoffensief	257
	Morele paniek	261
	Secularisering en individualisering	264
6.3	Maatschappelijke zorg	268
	Het stelsel van sociale zekerheid	268
	Maatschappelijk werk	270
	Tuberculosebestrijding	272
	Vormingswerk	275
	Jeugdwerk	277
	Zorg voor 'onmaatschappelijke' gezinnen	280
6.4	Medisch-pedagogische zorg voor het jonge kind	287
	Consultatiebureaus voor Zuigelingen en Kleuters	287
	Zuigelingen- en kleuterzorg als geestelijke hygiëne	290
6.5	Medisch-pedagogische zorg voor het schoolkind	296
	De schoolarts	296
	Kindervakantiekolonies	298
6.6	De medicalisering van de opvoeding	305
	Nieuwe opvoedingsidealen	306
	Het Medisch Opvoedkundig Bureau	310
	Het Pedologisch Instituut van de Vrije Universiteit	313
6.7	Media	316
	Kinderboeken	317
	Film en televisie	319
6.8	Democratische gezinnen	322
	Het einde van het vanzelfsprekende oudergezag	322
	Dokter Spock	324
	Het stimuleren van de ontwikkeling	326
	Noten	328
7	Jeugdbeweging en jeugdcultuur	332
	Inleiding	333
7.1	Jeugdbeweging: vrij of onder leiding	334
	Vrije jeugd	334
	Rode jeugd	339

	Padvinderij	342	
	Het derde milieu en de confessionele jeugdvereniging		344
	De meerderheidsjongen	348	
7.2	Jeugd en tegencultuur	350	
	Massajeugd	350	
	Nozems	352	
	De jaren zestig: revolte	354	
	Een staalkaart van culturen	359	
	Noten	363	

DEEL III SPECIALE OPVOEDING 367

8	Wezen en hun opvoeding		368
8.1	Weeshuizen als instituut	369	
	Het ontstaan van weeshuizen	369	
	Het veelkleurige voorbeeld van Amsterdam		370
	Leiding	374	
	Toelating	377	
8.2	Verzorging, opvoeding en opleiding van wezen		379
	Kleding	379	
	Voeding	380	
	Hygiëne en medische zorg	382	
	Opvoeding	383	
	Onderwijs en opleiding	386	
	Straf en discipline	389	
	Weglopen en vertrek	392	
8.3	Crisis en heroriëntatie in de negentiende eeuw		394
	Noten	400	
9	Heropvoeding in de negentiende eeuw		401
9.1	Misdadige jeugd	402	
	De Code Pénal	402	
	Jeugdgevangenis	403	
	Rijksopvoedingsgestichten	405	
9.2	Verwaarloosde jeugd	414	
	Armoede en liefdadigheid	414	
	Particuliere gestichten	415	
	Expansie	421	
	Noten	422	

X

10	Kinderbescherming	424	
10.1	Verwaarlozing en ouderlijke macht	425	
	Verwaarlozing	425	
	Pro Juventute	426	
	De Nederlandsche Bond tot Kinderbescherming		430
	Onverschillige ouders	431	
	De ouderlijke macht ter discussie	434	
10.2	De Kinderwetten	435	
	Wettelijke bepalingen	436	
	Parlementaire behandeling	438	
10.3	De kindwetten in de praktijk	439	
	Zegenrijke werking?	439	
	De kinderrechtter en de ondertoezichtstelling		442
	Bezuinigingen	444	
10.4	Gestichtsoopvoeding	444	
	Jan Klootsema als gestichtspedagoog		444
	Verstichtsing	447	
	Een professionaliseringsstreven		450
10.5	Gezinsverpleging en gezinsvoogdij	454	
	Pleeggezinnen	454	
	Gezinsvoogdij	456	
10.6	Oorlog en bezinning	457	
	Ontwrichting	457	
	Zelfkritiek	458	
10.7	Thema's en tendensen in de naoorlogse kindbescherming		459
	Hulp en recht	460	
	Democratisering en professionalisering	462	
	Verantwoordelijkheid en nieuwe dilemma's	468	
	Een toegenomen zorgvraag en preventie als sleutelbegrip		470
	Noten	472	

DEEL IV ONDERWIJS 475

11	Onderwijs in de Republiek	476	
11.1	De zestiende eeuw: op het grensvlak van twee werelden		477
	De erfenis van de Middeleeuwen	477	
	Stedelijk onderwijs	480	
	Kritiek van humanisten	481	
11.2	Hervormingen in kerk en wetenschap in de zeventiende eeuw		484
	Het calvinistisch bekeringsoffensief	484	
	De invloed van de Reformatie op het onderwijsbestel		485
	Empirisme en realisme	486	

11.3	De lagere school	489	
	Hoofdelijk onderwijs	489	
	Lezen en schrijven	493	
	Schoolboeken: differentiatie	494	
	Armenonderwijs	497	
11.4	De kleine-kinderschool	499	
11.5	De Latijnse school	501	
11.6	De Franse school en het beroepsonderwijs	503	
	De Franse school	503	
	Beroepsonderwijs	506	
11.7	Invloeden van de Verlichting	507	
	Vernieuwingsdenken	507	
	De roep om algemeen volksonderwijs	511	
	Noten	512	
12	Nationaal onderwijs	514	
12.1	De wet van 1806	516	
	Onderwijs ter bevordering van de eenheid	516	
	Onderwijsvernieuwing	518	
12.2	De opleiding van leerkrachten	521	
	Onderwijzers en hun opleiding	521	
	Onderwijzeressen en hun opleiding	523	
	Uitbreiding van opleidingsmogelijkheden	526	
12.3	Inhoud en vormgeving van het onderwijs	529	
	Aanschouwing	529	
	Methode en leermiddelen voor het eerste leesonderwijs	530	
	Examens en prijzen	532	
	Standverschillen	535	
12.4	De schoolstrijd	537	
	Regulering van bijzondere scholen	537	
	Vrijheid van onderwijs	538	
12.5	Uniformering en kwaliteitsverbetering	540	
	Curriculum en inrichting van de school	540	
	Schoolverzuim	544	
	Neo-herbartianisme	546	
12.6	Onderwijs aan peuters en kleuters	548	
	Matressenscholen	548	
	Een eigen methodiek	551	
	De bewaarschool als filantropische instelling	553	
	Elise van Calcar en de fröbelmethode	555	
12.7	Hoger en voortgezet onderwijs	556	
	De wording van het gymnasium	557	

Franse scholen en opleidingen voor gespecialiseerde beroepen	558
Mulo en lager beroepsonderwijs	559
De ontbrekende schakel: middelbaar onderwijs	561
Meisjesonderwijs	562
Noten	566

XII

13	De eeuw van de onderwijsvernieuwing	569
13.1	De leerplicht en het einde van de schoolstrijd	571
	Schoolverzuim en de ontwikkeling van een zorgstructuur	571
	Het onderwijsbestel en de pacificatie	574
13.2	Vernieuwing in de eerste helft van de twintigste eeuw	578
	Kritiek op de luisterschool	578
	Nieuwe schoolboeken en methoden	580
	Reformpedagogiek	584
	Het voorbeeld van buitenlandse vernieuwingspedagogen	588
	Overheidsbeleid en verzuiling	593
13.3	De naoorlogse wederopbouw van het lager onderwijs	596
	Het einde van de verzuiling?	596
	Ondersteuning en professionalisering van leerkrachten	598
	Onderwijskunde ter ondersteuning van vernieuwing	599
	De overheid in een constructieve rol	601
	Traditionele vernieuwingscholen herontdekt	603
13.4	Kleuteronderwijs	604
	Kwaliteitsverschillen	605
	Vernieuwing en kwaliteitsverbetering	606
13.5	Voortgezet onderwijs: van elite- naar massaonderwijs	609
	Groeiende participatie en differentiatie	610
	Onderwijs naar sekse	616
	De Mammoetwet	620
	Noten	626
14	Speciaal onderwijs	629
14.1	Onderwijs aan verstandelijk beperkte kinderen	631
	Een eerste conceptualisering	631
	Aangepast onderwijs	635
14.2	Een breed palet van leer- en gedragsproblemen	642
	Pedagogische pathologie	643
	De leerplicht	645
	Buitengewoon lager onderwijs in veelvoud	646
	Toelating tot het buitengewoon onderwijs	648
	Differentiatie en explosieve groei	652
	Weer Samen Naar School	655
	Clusterscholen	657

14.3	Onderwijs aan auditief beperkte kinderen	659
	De eerste vormen van dovenonderwijs	659
	Differentiatie: doven en slechthorenden	665
	Wederopleving van een oude controverse	668
14.4	Onderwijs aan visueel beperkte kinderen	669
	Het eerste Nederlandse blindeninstituut	671
	Nieuwe hulpmiddelen	673
	Nieuwe instituten en bestrijding van blindheid	675
	Integratie in het reguliere onderwijs	678
	Noten	679
	Literatuur en bronnen	682
	Beeldverantwoording	717
	Register van personen	725

keuze. Met uitzondering van paragraaf 4.1 hebben wij de lezers, dat wil zeggen beginnende studenten Pedagogiek en geïnteresseerden, niet willen vermoeien met debatten onder vakhistorici en historisch pedagogen. Daarvoor verwijzen wij naar het literatuuroverzicht achterin dit boek. Dat is aangevuld met nieuwe publicaties. De eerste auteur is verantwoordelijk voor de revisie.

4

Bij de herziene editie van 2023

De inhoud van deze uitgave komt grotendeels overeen met die van *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000*. Zij is echter geactualiseerd. Dat wil zeggen dat aan de hoofdstukken over opvoeding en onderwijs in de twintigste eeuw tekstdelen zijn toegevoegd over ontwikkelingen in de laatste decennia. Daarnaast zijn ook andere paragrafen ingrijpend herzien en uitgebreid op basis van nieuw verschenen literatuur. De verlenging van de beschreven tijdsperiode bracht met zich mee dat de ondertitel moest worden aangepast. Het verhaal begint echter nog altijd vroeg in de zestiende eeuw en bestrijkt zo'n vijf eeuwen. Het is de auteurs in de loop der jaren opgevallen dat studenten en onderzoekers op het gebied van de geschiedenis van de school het boek soms niet weten te vinden. De oude titel lijkt daaraan debet. Daarom is gekozen voor een nieuwe titel, waarin het onderwijs nu ook expliciet is opgenomen. Naast de inhoud is ook de gebruikte literatuur, zoals vermeld in de noten en in de literaturopgave achterin het boek, geactualiseerd, dat wil zeggen aangevuld met publicaties – vooral Nederlandse – die na 2010 zijn verschenen. Het boek kan daarom onverminderd, behalve als inleiding in de geschiedenis van opvoeding en onderwijs in Nederland, ook worden gebruikt als wegwijzer naar goede literatuur voor studenten aan historische, sociale en pedagogische opleidingen die een scriptie over een bepaald onderwerp willen schrijven. Door meerkleurendruk en een modernere vormgeving heeft het boek een geheel nieuw uiterlijk gekregen. Zo konden ook gekleurde illustraties worden opgenomen. De tweede auteur kon helaas geen bijdrage leveren aan deze herziene uitgave, terwijl de derde door omstandigheden haar bijdrage aan de aanpassingen van de hoofdstukken 12-14 moest beperken. Daarom is de eerste auteur primair verantwoordelijk voor deze nieuwe uitgave.

Nelleke Bakker

Jan Noordman

Marjoke Rietveld-van Wingerden

Deel I

Pedagogische
stromingen

1 Humanisme, Hervorming en Verlichting

De moderne pedagogische wetenschap, opgevat als een empirische sociale wetenschap van het opvoedingsproces, is nauwelijks honderd jaar oud. Onze kennis van dat proces is door empirisch onderzoek vooral in de twintigste eeuw enorm toegenomen. Maar de moderne pedagogiek bestaat niet louter dankzij de empirie. Empirisch onderzoek kan onze reflectie over de aard van pedagogische kennis, over pedagogische normen en waarden nooit vervangen. Die pedagogische reflectie is veel ouder dan de pedagogische wetenschap in de moderne betekenis van het woord. Die is zo oud als de mensheid. We weten dat al in de oudste ons bekende culturen werd nagedacht over doel en methode van opvoeding en onderwijs. In de filosofie van de Griekse en Romeinse oudheid speelde het systematisch denken over opvoeding een grote rol. Doorgaans wordt Plato (427-347 v. Chr.) beschouwd als de eerste 'grote' pedagoog. Een geschiedenis van de pedagogiek begint dan ook meestal bij de opvoedingsfilosofie van de klassieke oudheid. In dit deel leggen we het accent op ontwikkelingen in de laatste vijf eeuwen die hun stempel op het heden hebben gedrukt. We zullen daarom niet teruggaan naar de alleroudste wortels. We kiezen de herleving van de klassieke cultuur in de Renaissance van de vijftiende en zestiende eeuw als vertrekpunt.¹ Na het Humanisme en de protestantse Hervorming komen het realisme en piëtisme van de zeventiende en de Verlichting van de achttiende eeuw aan bod.

1.1 Renaissance en Humanisme

De brede culturele vernieuwingsbeweging die weldra Renaissance (wedergeboorte) zou worden genoemd, ontstond in de Italiaanse steden van de vijftiende eeuw. De stroming zou zich in de loop van de zestiende eeuw over heel Europa verbreiden. Van een abrupte breuk met het middeleeuwse verleden was overigens geen sprake. De herleving van de klassieke cultuur was in de voorgaande eeuwen voorbereid, mede door de contacten van de westerse christenheid met de mohammedaanse wereld als gevolg van de kruistochten in de elfde en twaalfde eeuw. De traditie van de klassieke wijsbegeerte, evenals de klassieke kennis op het gebied van wiskunde, natuurwetenschap en geneeskunde, waren in de cultuur van het Midden-Oosten bewaard gebleven. In Europa was het overgrote deel van de geschriften van Griekse filosofen als Plato en Aristoteles in vergetelheid geraakt. Vanaf de twaalfde eeuw werd Europa vanuit vertaalcentra in Zuid-Spanje en Zuid-Italië overspoeld door 'nieuwe' geschriften uit de klassieke oudheid. De kennis van de oudheid nam hierdoor sprongsgewijze toe. Met de klassieke wijsbegeerte herleefde ook de klassieke literatuur. Men ontdekte niet alleen de schone letteren, maar ook de taal zelf, met name het oorspronkelijke Latijn waartegen het middeleeuws Latijn wel erg dor afstak. Anderzijds zetten Italiaanse schrijvers in de vroege Renaissance zich ook af tegen de middeleeuwse traditie door hun eigen landstaal te cultiveren, waarbij ze zich stilistisch lieten inspireren door de klassieke welsprekendheid. Alle wijsheden, zo meende men, waren al eens in fraaie Latijnse formuleringen gevat. De kunst was nu dit in de landstaal te

Gewin en gezin

De oproep tot onderdanigheid van de vrouw vanaf omstreeks 1500 wordt wel gezien als een offensief om vrouwen in de samenleving meer nadrukkelijk ondergeschikt te maken. Uitingen van vrouwenhaat waren inderdaad talrijk. Dit offensief zou samen zijn gegaan met een streven vrouwen maatschappelijk in de hoek te drukken van ofwel heiligheid ofwel helse verdorvenheid. De verering van Sint Anna en de vervolging van heksen, die in katholieke Europese landen wel tot in de zeventiende eeuw voortduurde, zouden dan uitingen zijn van hetzelfde proces.⁸⁴ Juist omdat de Republiek door tamelijk rationele calvinisten werd gedomineerd, is ze van dergelijke vervolgingen verschoond gebleven. Een andere, meer waarschijnlijke verklaring voor de nadruk op onderschikking zou kunnen liggen in het feit dat vrouwen in de Republiek naar verhouding erg zelfstandig waren. Buitenlandse bezoekers schetsten in brieven naar huis hun verbazing over de flinke Nederlandse vrouwen. Zo wekte de Nederlandse gewoonte een weduwe tot een Gilde toe te laten, indien zij het bedrijf van haar overleden echtgenoot wilde voortzetten, bevreemding of zelfs verontwaardiging. Ook merkten buitenlanders de grote aantallen gehuwde vrouwen op die actief meewerkten in winkel of ambacht, zelf handel dreven op de markt of met koopwaar langs de deuren gingen.⁸⁵ Erg vreemd is die zelfstandigheid natuurlijk niet voor een zeevarende natie. Vooral in de kuststreken waren mannen vaak lange tijd afwezig.

De strijd om de broek (anonieme houtsnede, 1555)

In de populaire beeldcultuur van houtsneden en prenten, die veelal gebruikmaakte van het stijlmiddel van de omkering, treffen we al in de zestiende eeuw het thema van de strijd om de broek aan. De man die zich de broek ofwel de leiding liet afnemen door zijn

vrouw werd op deze manier belachelijk gemaakt. Reeds Erasmus kende het thema van de sekserollen, blijkens een van zijn samenspraken. In 'Een feest met veel gangen' laat hij een narrenpaar de verzamelde bruiloftsgasten amuseren met een op het thema geïnspireerde echtelijke twist.⁸⁶ Ook in zogenoemde charivari of volksgerichten was de sullige echtgenoot die zich liet overheersen een geliefd voorwerp van spot. Achterstevoren op een ezel gehesen zette de dorpsjeugd hem publiekelijk te kijk.⁸⁷

Jacob Cats dichtte in het hoofdstuk 'Vrouwe' in *Houwelick* (1625):

'De man betracht de wet des lands,
 Het wijf den wille van de mans. (...)
 De man moet op de straat om zijnen handel gaan;
 Het wijf moet in het huis de keuken gadeslaan.
 (...)
 Gij reist dan, naarstig man, en past op uw gewin,
 Gij, zet u, jonge vrouw, en let op uw gezin. (...)
 Het wijf is niet alleen om uwen lust te stelpen,
 Maar bovenal gemaakt om u te mogen helpen.'⁸⁸

Als het waar is dat Nederlandse vrouwen relatief mondig waren, is Cats' vermaning tot onderdanigheid van de vrouw geen bevestiging van bestaande verhoudingen maar een oproep de Bijbelse richtlijnen voor het huwelijk serieus te nemen. Het feit dat de onderschikking van de vrouw ook is opgenomen in de huwelijksformulieren van de Gereformeerde Kerk wijst in ieder geval in die richting. Terwijl het huwelijk bij katholieken officieel slechts het doel van de voortplanting diende, werd van gereformeerde echtgenoten verwacht dat zij elkaar 'onderlinge behulpzaamheid' zouden bieden; mede daardoor zou het huwelijk een middel zijn tot 'vermijding van onkuisheid' ofwel buitenechtelijke seksualiteit.⁸⁹ De vrouw bestierde de binnenwereld van het gezin, de man trad mede namens haar naar buiten in de wereld van zaken en openbaar bestuur. Zijn taak was het 'gewin', de hare het 'gezin', dichtte Cats. Hij wees er echter ook op dat de man zijn vrouw niet alleen in de pannen mocht laten roeren. In zaken kon zij hem wel degelijk helpen. De man deed er goed aan haar hulp en toewijding te waarderen en dat ook te tonen. Zij was er, anders gezegd, niet alleen om zijn zinnelijke lusten te bevredigen.

De centsprent 'Jan de Wasser en zijn wijf'

Goedkope centsprenten over Jan de Wasser en zijn bazige vrouw Griet, die de sekserollen omkeerden, brachten de boodschap dat vrouwen hun ondergeschikte plaats moesten kennen op een manier die behalve voor het volk ook voor kinderen begrijpelijk was.